

УДК 82.09

Царук А.П.

ШЕВЧЕНКО В МОРАЛЬНОЦІННІСНОМУ ВИБОРІ ГЕРОЇВ

АНАТОЛІЯ МОРОЗА

Висвітлюється проблема пошуку сенсу життя та самоідентифікації в межових та експериментальних ситуаціях героїв А. Мороза. Зроблено спробу узагальнення критеріїв формування авторського світовідчуття та їх вираження у співзвучних творах.

Ключові слова: самоідентифікація, конфлікт, пошук себе, межова ситуація.

Самоусвідомлення, ідентифікація себе з народом є важливою проблемою особистості в сучасному світі, який зазнав незворотних змін під впливом глобалізаційних процесів. Кожне покоління ставить перед собою питання сенсу життя, шукає моральноціннісні орієнтири для самореалізації, проходить шлях самопізнання. Духовним опертям у наближенні людини до себе, до того проекту-максими, який має реалізувати кожен, як слушно зауважив Ортега-і-Гассет, стає відповідь на питання: «...що ми?.. / Чиї сини? яких батьків? / Ким? за що закуті?» [13, с. 291]. Ці слова Великого Кобзаря є кодом націотворчої ідеї з підтекстовою інвективою, шлях до усвідомлення якої кожен мусить пройти сам.

Література як людинознавство, а ширше – народознавство (таке уточнення виношував у роки юності нині один із патріархів сучасної української літератури, лауреат Шевченківської премії Анатолій Мороз, кому доля подарувала довгий і плідний життєвий шлях – понад півстоліття активної творчої діяльності) дає багатий матеріал для дослідження впливу Тараса Шевченка на формування світогляду кількох поколінь, зокрема героїв-максималістів, на яких зосереджено увагу прозаїка. Домінантою дослідження письменника є проблема пошуку сенсу буття, яка тісно пов'язана з самоідентифікацією та усвідомленим вибором відповідальності в ситуації помежів'я. На їх безпосередньому зв'язку наголошував один із основоположників екзистенціалізму Карл Ясперс: «На рівні духу кожний

індивід виступає як момент у житті цілого, саме ціле, втілюючи собою ідею, – народ, націю, державу – визначає місце і значення індивіда» [4, с. 14].

Візія Шевченкової присутності у творчому доробку А. Мороза, зокрема в романах «Чужа кохана» (1966), «Кіоскерка на перехресті» (1971), «Сподіваної жду» (1990), «Притча про Мутанта» (2004)., твориться духом Тарасового слова, енергетикою поетичного осяяння, ними заряджаються персонажі, чи то перебуваючи в локусі прижиттєвого перебування Тараса Григоровича, чи здійснюючи уявну мандрівку на величальну гору, що поєднує в собі ознаки Олімпу і Чернечої гори, – відбувається сакральна корекція роздумів і почувань, більше того – спостерігаємо духовну ініціацію героїв.

Спроби пізнати художній світ А. Мороза робили А. Бочаров, К. Волинський, В. Дончик, М. Наєнко, І. Світличний, цікаві спостереження над його методом і стилем знаходимо в працях В. Брюггена, І. Дзюби, В. Марка, Л. Новиченка, В. Брюховецького, проте спроба дослідження впливу Шевченка на світовідчуття автора й, відповідно, його героїв, здійснюється вперше і є метою нашого дослідження.

Шевченко живе у суб'єктивізованому сприйнятті слова, зігрітого гуманізмом і вірою в духовні сили українства. Уже в позасюжетному елементі, назві роману «Сподіваної жду», «покладено» на видноті ключ до головного конфлікту – в алузії до Шевченкових рядків: «Лихої, тяжкої години, / Мабуть, ти ждеш? / Добра не жди, / *Не жди сподіваної волі* – / Вона заснула» [13, с. 536]. Українські філософи наголошують, що першоосновою української психіки є могутній козацький потяг до волі, який криється за зовнішньою «притаємністю» [6, с. 53; 12, с. 18,]. Загартування власної волі стає першим кроком головного персонажа роману, інженера Анатолія Ярового, до тієї, «сподіваної», винесеної в назву. Романтичній українській ментальності кинута виклик межовим часом. Назву роману доцільно, на нашу думку, розглянути в контексті позасвідомої сповіді героя-оповідача перед геніальним Пророком. Рефлексії Ярового оприявнюють змаління духу нащадків гетьманщини в боротьбі з несправедливістю на теренах України. Мирний час приспав їхню пильність, тож спостерігаємо суспільну

інертність до комерціалізації державного виробництва, процвітання безгосподарності, хабарництва, бартерних обробок, збайдужіння до падіння моралі. Романне мислення дозволило письменникові створити на порозі нашої незалежності роман-застереження, до якого, на жаль, ніхто не прислухався: метаморфози суспільства – це не одномоментний процес, вони вимагають активної життєвої позиції кожного задля наближення омріяного ідеалу. «Щоб до одного великого діла <...> ти міг додавати щодня хоч по зернині, отій самій, маковій» [7, с. 241], – так усвідомлює сенс свого буття Іван Іваниця, герой повісті А. Мороза «Довга-довга хвилина», головний конфлікт якої – людина і час. Метафорою кризового стану суспільства періоду 80-х років стає «руйновище», де кожна дійова особа – уламок загальної метафори (плита, ніша, СУК, граблі, ключ, крісло, тінь, «сплячі» та зайві люди). Сюжет оркеструється кількома лініями, які утворюють конфліктні вузли, – суспільний, виробничий і лінії серця. Підтекстові пласти роману закорінені в інтертекстуальність прочитання образів, приправлену іронією й почасти сарказмом. Пейзаж додає оповіді психологізму. «Затушковане» довкілля створює ефект поглинення перспективи, наростання тривоги в передчутті вселенського селю. Поведінка вичікування, як переконає назва роману, – це приреченість на поразку.

Мотив «сплячої волі» сягає своїм корінням часів античності. Про летаргію народу, який вийшов з-під деспотії, розмірковував ще Гельвецій. Цією ж проблемою стосовно українців переймалася Ліна Костенко, але вже на порозі XXI століття, й застерігала: хворобливий стан анабіозу може стати для нації фатальним [5, С. 25]. Мотив сплячої свідомості як окремих індивідів, так і громади в цілому, А. Мороз постійно тримає в полі уваги, фокусуючи погляд на героях-протагоністах, які беруть на себе місію «будителів»: Левко Горовий («25 сторінок однієї любові»), «Четверо на шляху»), Роман Брага («Троє і одна»), Максим Запорожець («Чужа кохана»), Вадим Устименко («Легке завдання»), Арсен Однорал (Товариші»). Чи запропонував А. Мороз вихід із межового стану радянського суспільства? Він актуалізував одну з тенденцій його розвитку художніми засобами.

Оприявлення латентних конфліктів сплячого суспільства – місія Максима Запорожця. Уперше персонаж заявлений голосом із темряви, вдруге – представлений міцною поставою людини з тіні, утретє – «гострими очима», погляд яких важко витримати. Йому гідка подвійна мораль керівництва, та ще більше переймається іншим: немає на будівництві ГЕС народу – «сплящі самі» [10, с. 90] – одного бюрократа подужати не можуть. Правдолюб Запорожець суперечить істині, адже очевидно, що Марат Бувалий не поодинокий феномен системи, усі гілки влади вражені однією хворобою – «слави доскочити», не бачачи за цифрами людей із їхніми потребами. Гадаю, це той компроміс із внутрішнім цензором, на який автор змушений був піти в тодішніх умовах, коли офіційними органами допускалася критика суспільно-виробничих відносин на рівні окремих випадків, особистих промахів певних керівників, однак їх узагальнення на державному рівні – то вже був замах на систему, через те А. Мороз «вібрує» між полюсами.

А. Морозу притаманне максимальне залучення енергії символіки, яку він застосовує. Щільність зчеплення підтекстових порівнянь і смислів надзвичайно висока. Дихотомії світло / морок, упевненість / розгубленість балансують на межі, бо на будові «все тонко». Під будовою слід розуміти не тільки місце розгортання подій, бо йдеться і про формування особистості. Потвердження цьому – дихотомія «людей без тіней» і... поета-кар'єриста. Вирвавшись із села, Сергій Конопля відрікся й від моральних засад, що утверджувались у народі віками. Образ темряви постійно супроводжує горе-поета, асоціативно зростається з ним, стає його тінню: Конопля з'являється в сутіні, знайомиться з сусідом по кімнаті наосліп, веде мову про темноту сільської дівчини, яка досі його чекає. Він ланка ланцюга «гучномовців зі спотвореним звуком», які «все зіпсують штампованими словами» [10, с. 51]. Його бажання – потрапити «на вітрину». Безсумнівно, вбивча характеристика віршів Коноплі, які «наслідять» на папері (дихотомія сакральність / послід).

Топосом трансцендентного осяяння, повернення впевненості в перемозі загальнолюдських цінностей над одноденками для Євгена Вітрука, головного

героя роману «Чужа кохана», стає круча в Седневі. Потужна енергетика місця зумовлена історично – перебуванням тут Шевченка й ремінісценцією знаменитого «Заповіту». І, хоча життя йде «не по-писаному», вічні істини, відкриті генієм, підтримують душу: «Щоб знать людей, то треба пожить з ними. А щоб їх списувать, то треба самому стать чоловіком, а не марнотрателем чорнила і паперу» [10, с. 275]. Образ седнівської кручі стане наріжним каменем випробовування героїв А. Мороза на єдність із народом у шуканнях найвищого сенсу життя.

У концепції самототожності відправною точкою є ім'я, яке впливає на самоусвідомлення і самооцінку. Як не згадати Ярему з «Гайдамаків» Шевченка, якого жид називав не інакше як «хам» або «хамів син» [13, с. 73]. На нерозривний зв'язок імені з честю й гідністю людини вказував І. Франко в повісті «Захар Беркут». Мотив окраденості імені переростає в окраденість долі у притчах А. Мороза, а їх центральні образи навіюють алузію сакральної істини: «...Як Україну злії люде / Присплять, лукаві, і в огні / Її, окраденую, збудять...» [13, с. 329]. «Муза тільки з тополями дружить» [8, с. 3] – етносимволом із першого рядка «Кіоскерки на перехресті» заявлено тему самоідентифікації, вірність якій простежується аж до «Притчі про Мутанта». Понад три десятиліття відділяють Музу від Уни, та проблема втрати людиною себе лише загострилась. Уна (Україна) постає в різних іпостасях – нареченої і коханки, долі й повії, мовного буття і трагічної нереалізованості – словом, духовних втрат ментального українства. Неприхований паралелізм філософського зерна обох притч – у пізньому усвідомленні значущості збереження власного імені. Муза, захопившись багатозначністю початку власного (музика, мудрість, мужність), погоджується на його вкорочений варіант із уст коханого. Лише зрада Ялового і втрата дитини ведуть героїню до рефлексій початку драми. Ім'я героїні розгортається в метафору вічного зв'язку буття людини з творчістю як його сенсом.

Які шляхи до самоусвідомлення пропонує притча? Їх три: екогармонія, вивчення свого коріння, зокрема слова як вияву свободи духа, та «сродна» праця.

Музин шлях самопізнання пролягає через особистісні межові ситуації, музей українських старожитностей, конфлікт із професором-літературознавцем та уявне сходження на величальну гору. Цікаво, що потребу конфлікту чи межового випробовування для духовного зростання й гарту особистості дівчина усвідомлює інтуїтивно: «Її розбирала злість на того сатану, якого нема, і який коли не за матеріальним законом, то, принаймні, за духовною її потребою мусив би бути» [8, с. 262]. Внутрішнє переконання зазнає максималістських коректив і провокує низку умовних конфліктів, за якими не забарилися й реальні.

«Жінки чутливіші до катастроф» [8, с. 107], тому тема самоідентифікації доповнюється трагічними нотами жіночої знедоленості. «А хто ж присудив мене, прирік на безслід, на безвість?» [8, с. 107] – запитує мати в Музи. Поетеса Вірина, вірші котрої не личили до вишиванки, у химерному Музиному сні доростає до рівня цілісності життя і таланту – й офірує ними, долаючи роздвоєність.

Трансцендентним осяянням у пошуку правдивих слів і конструктивної ідеї збагачується Муза під час уявної прогулянки на Олімп, що у фабульному часі збігається з подорожжю Дніпром, тому асоціюється з Чернечою горою: «Треба тим жити, про що пишеш, тоді легше відшукати точне слово» [8, с. 322]. Очевидно, що А. Мороз вимушений був удатися до Езопової мови, аби хоча б натякнути на трагічну долю Василя Симоненка, свого земляка, чия творча спадщина затушковувалась критиками від літератури: тільки-но Муза відкрила для себе молодого поета Енка, як дізнається про його смерть. А професор Переяслав, озброївшись сокирою, обрубав гілля саду на величальній горі.

Мотив окраденості дав рясні сходи і в творчого ровесника А. Мороза, відомого киргизького письменника Чингіза Айтматова, який створив цілу галерею незабутніх художніх образів. Це Хлопчик без імені (повість «Білий пароплав»), який засвоїв дідову істину: «коли люди не пам'ятатимуть батьків, то вони зіпсуються» і «тоді ніхто не буде соромитися поганих вчинків» [1, с. 238]. Це образ манкурта (повість «Буранний полустанок») [2] – полоненого, який вижив у межових випробовуваннях, але втратив родову пам'ять і перетворився на істоту,

по-собачому віддану своєму хазяїнові за миску страви. Манкутство прижилося у світі глобалізаційних змін. З легенди про ціну фізичного виживання воно перетворилося на визначення феномену знедуховлення, втрати себе.

Тема безімення з новою силою залунала в сучасній українській літературі, яка осмислює трагічні наслідки духовного Чорнобиля: «Повістинка про Потворка» Віктора Терена, «Музей покинутих секретів» Оксани Забужко, «Записки українського самашедшого» Ліни Костенко. Серед них «Притча про Мутанта» Анатолія Мороза – застереження втрати себе у вирі економічних криз і політичних катаклізмів, де не останню роль відіграє мовне питання як код самоідентифікації. Поки Мутант, програміст за фахом, який має власну фірму, не задумується над джерелом своєї життєстійкості, йому нібито нічого серйозно не загрожує. Та тільки постає питання про самоідентифікацію, як герой починає втрачати все: заробіток, впевненість, зв'язки, кохану. Настійливо сугерується сентенція: не можна в Україні жити водночас чесно і благополучно. Це не нова орбіта осмислення А. Морозом морального обличчя часу, а новий виток «інтелектуальної експресії» [3, с. 187], який potwierджує, що «сьогодні міфопритчеві структури допомагають переходити з підніжного корму досить вигоптаних нехитрих істин до серйозних масштабних проблем людського буття» [3, с. 188]. Несподіваний результат принесло експериментування письменника з формою: притчові зустрічі добра і зла відбуваються постійно, причому щоразу зло оприявнює себе в новій іпостасі, допоки головний персонаж не усвідомлює, що він і сам став носієм зла своєю амбівалентною позицією. Тож «Притча про Мутанта» – своєрідний роман-перевертень із символічною образністю важкого внутрішньопсихологічного вибору сучасника-інтелектуала, який, як і всі обдаровані особистості, надзвичайно чутливий до суспільних змін. Такі стають не просто сейсмографами зрушень – їхні долі першими відчують на собі руйнівних поштовхів. Письменник створив психологічно складний образ особистості з величезним потенціалом. Герой одночасно виступає об'єктом авторської уваги і суддею над собою. Звідси насиченість твору рефлексіями. Маятник душі Мутанта коливається між двома полюсами – самоідентифікацією і

самозреченням. У своєму віртуальному світі Мутант відчувається креативним і самодостатнім. Якби не відчуття розхитаної структури психологічного часу, ослаблення взаємодії з минулим, бо зі скупих ретроспекцій з'ясовується, що не зберіг він теплих родинних почуттів, не вибачив свого вимушеного сирітства, не знайшов гармонії з дружиною. Перед Мутантом постає необхідність вибору нового себе, здатного на чин і, як бажаний наслідок, щасливого від повноти самореалізації. Автор показує пробудження серця героя, яке стає опонентом розумові. Спонукою до змін і, відповідно, внутрішнього випробування стає Уна. Кохана. Мати. Батьківщина. Ця триєдність образу вбирає в себе чуттєвість як головну ментальну ознаку українців (за О. Кульчицьким) та суттєві для самоідентифікації пам'ять роду і детермінованість історичного шляху духом народу. Для Мутанта з його раціональним підходом до життя віддати себе емоційній стихії – це крок, що межує з божевіллям. На жаль, до конфліктів із собою, без яких самопізнання й саморозвиток неможливі, Мутант мобілізуватися не зміг. Він продовжує жити за інерцією, вбачаючи в об'єкті своєї любові носія всіх цінностей і перетворюючи любов в очікування «зовнішнього дива». Побачити себе Іваном – і здригнутися: звідки кохана дізналась його ім'я... І зрадіти, бо вона розгледіла в ньому те, чого сам у собі не помічав. Навіювання, недомовленість – найтонший інструмент, на який відгукується душа.

Одна з тем притчі – доля слова, цілющу роль якого в житті народу сформулював Т. Шевченко: «...Возвеличу / Малих отих рабів німих! / Я на сторожі коло їх / Поставлю слово...» [13, с. 537]. «Малі раби» на порозі третього тисячоліття перетворилися на мутантів і поклоняються одному ідолові – грошам. Слово саме потребує піклування і вартових. У духовно скаліченого покоління слова стають яничарами, гвалтують слух питомих українців. Уна бунтує, але її бунт тихий: дівчина не користується послугами метрополітену, бо там лунає фонетичний покруч «дітьми». Мутація імені, слова, душі – ланцюгова реакція розщеплення, здрібнення, аж до самознищення. Архетип України визначає аксіологічну домінанту твору. У пошуку самототожності з нею виявляється крах раціоналістичного підходу і брак програми національного кордоцентризму героїв

роману. Філософсько-етичний і націотворчий аспекти теми самоідентифікації, як і мотив власної відповідальності, множать на сучасному етапі українського розвитку «максималістські питання й імперативи» [11, С. 15]

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Айтматов Ч. Рябий Пес біжить краєм моря. Ранні журавлі. Білий пароплав: Повісті / Чингіз Айтматов (Післямова М. Шумила). – К.: Молодь, 1979. – 288 с., іл.. (Б-ка художніх творів для підлітків та юнацтва «Джерело»).
2. Айтматов Ч. Буранний полустанок (И долше века длится день) // Чингіз Торекулович Айтматов. Плаха. Буранний полустанок (И долше века длится день): Романи. – Днепропетровск: «Промінь», 1989. – С. 287 – 558.
3. Бочаров А.Г. Литература и время: Из творческого опыта прозы 60-х – 80-х годов / Анатолий Григорьевич Бочаров. – М.: Худож. литература, 1988. – 383 с.
4. Гайденок П.П. Человек и история в экзистенциальной философии Карла Ясперса // Ясперс Карл. Смысл и назначение истории. – М.: Изд-во полит. литературы, 1991. – 527 с. – (Мыслители XX в.)
5. Костенко Ліна. Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала (Лекція, прочитана в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» 1 вересня 1999 р.) // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики XX століття. Книга четверта / Упорядник Василь Яременко. – К.: Вид-во «Аконіт», 2001. – 799с. С. 21 – 31.
6. Кульчицький Олександр. Світовідчуження українців // Українська душа. – К.: «Фенікс», 1992. – 128 с. – С. 48 – 65.
7. Мороз А.Т. Довга-довга хвилина // Анатолій Трохимович Мороз. Твори: в 3-х т. – К.: «Дніпро», 1987. – Т.3. – С. 80 – 254.
8. Мороз А. Т. Кіоскерка на перехресті: Роман-притча / Анатолій Трохимович Мороз. – К.: Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1971. – 336 с.
9. Мороз А. Т. Притча про Мутанта: Роман / Анатолій Трохимович Мороз. – К., вид-во «Молодь», 2008. – 239 с.

10. Мороз А. Т. Чужа кохана: Роман / Анатолій Трохимович Мороз. Твори: в 3-х т.– К.: «Дніпро», 1987. – Т.1. – С. 15 – 286.

11. Синьоок Т. Пошук свого імені / Тетяна Синьоок // Літературна Україна. – 2014. – 23 січня. – С. 15.

12. Храмова Вікторія До проблеми української ментальності // Українська душа. – К.: «Фенікс», 1992. – 128 с. – С. 3 – 35.

13. Шевченко Т. Кобзар / Вступна стаття О. Гончара / Тарас Григорович Шевченко – К.: Дніпро, 1983. – 647 с., 1 л. портр.

Царук Антоніна Петрівна – аспірантка кафедри української літератури Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, викладач кафедри гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету.

Tsaruk A.

SHEVCHENKO IN THE MORAL CHOICE OF A. MOROZ'S CHARACTERS

The problem related to searching for the meaning of life and self-identification in boundary and experimental situations is covered of the main characters by A. Moroz. An attempt to generalize formation criteria of author's attitude and their expression in conformable works is made.

Key words: self-identification, conflict, searching for yourself, boundary situation.